
VITA

**KRITIKA ÉS TÁRSADALOMELMÉLET – NÉHÁNY
ÉRV A KRITIKAI FÖLDRAJZ „VÉDELMEBEN”**

TIMÁR JUDIT

Nos, akkor „csapjunk bele a lecsóba”! Idézőjel ide vagy oda, abban a műfajban, amiben Beluszky Pál (2009) TÉT-ben közzétett vitaindítójára válaszolok, talán nem szükséges a szerző oldalszámmal ellátott precíz hivatkozása. A kritikai földrajz kritikáját felvázoló esszéjének e szellemes megjegyzését nem azért választottam kiindulópontnak, mert „tenyeremet dörzsölve” ízes szópárbajra készülök vele. Ismerve íráskészségét és humorát, ebben amúgy is alulmaradnék. Meg aztán, az ember nem éppen a példaképeivel szokott effélékre vállalkozni –, ha személyes megszólítással nem ébreszti fel bennem a felelősségtudatot korábbi írásaim (Timár 2003a; 2003b) előre nem látott, rajtam messze túlmutató következményeivel kapcsolatban, talán még az alábbi érvek felsorakoztatását is megfontoltam volna. Azért kapaszkodtam ebbe a mondatába, mert roppant szemléletesen tükrözi, hol érti félre, vagy legalábbis használja egyoldalúan Beluszky Pál a kritikai földrajzban a „kritikaiit”, és siklik ezért ítéletalkotása – szerintem – rossz vágányra. Vagy ha már a vágánynál tartunk: lehet, hogy épp most derül ki, mennyire eltérő pályán haladunk, s e párbeszéd segít végre tisztázni a gondolatrendszeretekhez, irányzatokhoz kapcsolódó, a földrajzi tudás létrehozásáról, illetve újratermeléséről alkotott nézetek különbségeit? Esetleg pont ennek köszönhető, hogy oly hosszú várakozás után *társadalomelméleti* vitát is folytathatunk a kortárs földrajzról¹? Így legalább magyarázokdnom sem kell, hogy nem a „megtérítés” szándékával ragadtam tollat (bár megvalom, nem csekély örömmel töltene el, ha Beluszky Pált „köztünk” tudhatnám), sokkal inkább azért, hogy a kritikai földrajzzal most ismerkedőkben eloszlassak esetleg felmerülő kételyeket, további félreértéseket.

Elöljáróban néhány megjegyzés ahhoz a gondolati tengelyhez, amire Beluszky Pál felfűzi mondandóját: úgy tűnik, nem lelkesedik az *új irányzatokért*, azokért, amelyeket felsorolt, biztosan nem. Megjelenésüket mintha alapvetően *művelők* egyfajta – a fősodorban haladókkal vívott – versenyeként értékelné: „surranópályáknak”, melyek arra valók, hogy a magukat oda „manőverezők” (esetleg „prófétának” kiáltók) az „újdonság erejét felhasználva” „megelőzhessék pályatársaikat”. Pedig – kellene elemzése végére nyilván belátnunk – a segítségükkel szerezhető siker múlandó, hisz előbb-utóbb olyan sorsra jutnak, mint a hazai szociálgeográfia, amely mára – még ha tagadhatatlan érdemeket is szerzett – lassan „ki is kopott a szóhasz-

nálatból”, hogy egy másik „trendinek” adjon helyet. A kritikai földrajznak viszont még ennyi esélyt sem ad – azt állítja, az valójában „nincs is”.

Ha e gondolatmenetből az új irányzatok múltó divatként kezelésére fókuszálnék, nagyon „adná magát” a tudomány fejlődésének Kuhn-féle (1922), paradigmaváltásokkal értelmezett felfogását segítségül hívó ellenérv, e nézetet azonban többek között a zárt rendszerben való gondolkodás, a társadalmi hatások nem kellő figyelembe vétele miatt szokták bírálni. Márpedig e helyütt – az egyéni érdekek szerepével szemben – épp a *társadalmi kontextus* fontosságára szeretném felhívni a figyelmet. Maradjunk ezért inkább egy konkrét hazai példánál – a történeti földrajzban (is) maradandót alkotó vitapartnerem gondolatmenete egy történeti párhuzamot juttat eszembe. Pályánk kezdetén, a szocializmus évtizedei alatt a gazdaságföldrajz nemcsak, hogy fősodorban, de – mondhatni – egyeduralmi pozícióban volt. Ezért ma már alig hihető, hogy Teleki Pál, a magyarországi gazdaságföldrajz megteremtője, néhány évvel túl a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztálya létrehozásán, 1917-ben így ír a „gazdasági földrajz mozgalmáról” szóló könyvfejezetében:

„Ma minden ember gazdasági földrajzról beszél. A párizsi kereskedelmi földrajzi társaság alapítása óta (1878) társulatok alakultak, folyóiratok indultak meg, de különösen a legutolsó 10–20 esztendő irodalma – a földrajzon kívül és belül –, tele van e szóval: gazdasági földrajz. De ha egyszer az ember utánanéz, hogy mi is az a gazdasági földrajz, csodálkozva látja, hogy azt még senki sem tudja.” (Teleki 1996, 126–127)

Teleki – a kortárs külföldi gazdaságföldrajzi iskolák szemléletét elvetve s a francia emberföldrajzi irányzathoz építkezve – saját definíciót alkot. Mégis, mint Györi Róbert (2001) rámutat, sem az ő gondolatai, sem Havass Rezső Gazdaságföldrajzi Szakosztály számára összeállított kutatási koncepciója nem termékenyítették meg az 1910-es években folyó munkát. A gazdaságföldrajz hazai felértékelődéséhez a világháború, illetve a békekötés időszakának kellett elérkeznie². Hiába volt tehát már „prófétája” az új irányzatnak – s jelentek meg mások is a „surranópályán” –, a megfelelő társadalmi igény s a diszciplína szélesebb értelemben vett intézményrendszeri feltételeinek kialakulásáig nem teremthetett *iskolát* (ami természetesen fordítva is igaz).

Nem véletlen, hogy én a kritikai geográfia, helyesebben annak elődje, a radikális földrajz szocializmusbeli hiányáért is elsősorban a társadalmi rendszert tettem felelőssé (Timár 2003b). A társadalom-, jobban mondva gazdaságföldrajz pozíciója, uralkodó térszemlélete, a társadalomelméletektől való távolmaradása (illetve nem tudatosított tudományfelfogása) részben ennek következménye, részben maga is gátló tényező volt. Nem egyének attitűdjéről, kritikához való bátorságáról vagy bátortalanságáról szólt ezért a szociológusok munkáival való néhány összevetésem sem. Többek között Szelényi Iván súlyos társadalmi egyenlőtlenségeket feltárt, s azokat a szocializmus redisztribúciójával magyarázó empirikus kutatásainak példájával, valamint későbbi önértékelésének tanulságaival arra (is) igyekeztem rámutatni, hogy *értékválasztásokat kizáró pozitívizmusa* miatt jó ideig még ezek az eredményei sem tűntek az uralkodó hatalom számára igazán veszélyesnek (politikailag

fajsúlyosnak). E témánk szempontjából oly fontos gondolatsor megvilágítására hadd használjam ismét Szelényi (1990, 435) szavait:

„Ők az ideológiai tisztítóüzet a 'revizionisták' ellen készítették elő; természetes ellenségeik a Lukács-iskola revizionista, kritikai marxistái voltak, akik egy nemes marxi szocializmusképet kértek számon a 'létező szocializmusok' nem különösebben nemes vagy vonzó valóságától. Az akkori kultúrpolitika igazi ellenfélként a kommunista-szocialista hagyományból építkező ideológiai kritikusokat tekintette: Heller Ágnes, Fehér Ferencet, Vajda Mihályt, Márkus Györgyöt, Kis Jánost, Bence Györgyöt vagy Haraszi Miklóst. Nekem ugyan Heller Ágnes, Márkus György személyes jó barátaim voltak, eszmeileg azonban sok szempontból a 'barikád' másik oldalán álltam. Én nemcsak, hogy marxista nem voltam, hanem világnézetiileg is elköteleztem magam a polgári, értékmentes, empirikus társadalomtudomány mellett. ... A polgári pozitívizmus elfogadhatóbbnak tetszett a hatalom akkori birtokosainak szemében, mint a lukácsi ihletésű kritikai marxizmus.”

Ez az a polgári, értékmentes, empirikus társadalomtudomány, amelynek a földrajzban betöltött uralkodó pozíciója miatt én másként látom a korszakot. Készséggel elfogadom Beluszky Páltól, hogy az 1970-es években indított, hátrányos helyzetű területeket vizsgáló munkáik fontos *szakpolitikai* kritikákat fogalmaztak meg – ezek pozitívumait magam is kiemeltem (Timár 2003b)³. Talán abban is igaza van, hogy a településpolitikai viták az általános rendszerkritika *előfutárainak* bizonyultak (azt ő sem állítja, hogy eleve rendszerkritikák lettek volna⁴). Bár első látásra meglepőnek tűnhet, de azzal a *végkövetkeztetéssel* is egyetértek, hogy a napjainkban bírálatokat megfogalmazó (például a városi rangú és városi funkciójú települések közötti meg nem felelést „dokumentáló”), „masszív szakmai háttérrel” felvonultató mindazon munkák, amelyek szerinte a kritikai földrajz indítatású vizsgálatoknál azért bírnak nagyobb meggyőző erővel, mert *értékmentesek*, valóban nem tekinthetők kritikai geográfiai-nak. Amiben viszont egyáltalán nem osztom a véleményét, az a kritikai földrajz létezésének – részben ennek az érvelésnek a logikájából levezetett – tagadása.

No és ezen a ponton értünk el ahhoz a bizonyos „rossz vágányhoz”, a köztünk lévő vita lényegi eleméhez. Beluszky Pál (2009, 205) szerint azért nincs, nem is lehet kritikai földrajz, mert „a 'valóság' geográfia által vizsgált szegmense alapos, okadattolt állapotának, folyamatainak feltárása” során felismert „meg nem felelés” tanulmányozása, közzététele, azaz – mint állítja – a kritika, „minden korrekt (társadalom)földrajzi kutatás ... szerves, magától értetődő része”. Bár a „meg nem felelés” tartalmának további közös boncolgatása még kínál némi esélyt a köztünk lévő konszenzus megteremtésére, a későbbiek (így a várossá nyilvánítással kapcsolatban főntebb már érintőlegesen idézett példa, hogy a „lecsóba csapás” mint a kritikai geográfusok egyetlen célja vádjáról már ne is beszéljek) arról győznek meg, hogy ebből, a „kritikait” a hibakeresésre, szakértői kritizálásra szűkítő értelmezésből adódik a félreértés. Pedig Don Mitchell (2003) a Tér és Társadalom már idézett tematikus számában szemléletesen kifejti, hogy magának a névadó angol „critical” szónak legalább három jelentése van, amiből csak az egyik a Beluszky Pál által is használt. A Nemzetközi Kritikai Geográfiai Csoport létrehozását motiváló szellemiségben azonban a másik két jelentés, így a „kritikus állapot, válság” – kapcsolódva

az átalakuláshoz –, valamint az „alapvető fontosságú, élethez nélkülözhetetlen [dolog]” is szerepet játszott (Mitchell 2003). A csoport „Szándéknyilatkozatából” (Desbines–Smith 1999) s a kritikai geográfia számos későbbi jellemzéséből is kitűnik, hogy abban a „kritikai” a *kritikai társadalomelméletek* kifejlését és alkalmazását is jelenti, amivel pedig Beluszky Pál nem számol. Tény, hogy a kritikai földrajzra jellemző konceptuális pluralizmus miatt nem könnyű számba venni az ilyen elméleti megközelítéseket, de közéjük sorolható az anarchizmus, a környezeti elméletek (environmentalism), a feminizmus, a marxizmus, a posztmarxizmus, a posztkolonializmus, a posztstrukturálisizmus, a pszichoanalízis s a szűkebb értelemben vett (Frankfurti iskolai, habermasi) kritikai elmélet (Painter 2000). A szociológus Ben Agger (2006, 4) a többek között a geográfiában is alkalmazott kritikai társadalomelméleteknek hét tulajdonságát gyűjtötte csokorba. Itt most csak a két első, gondolatmenetünk szempontjából legfontosabbat kiemelve:

- A kritikai társadalomelmélet a pozitívizmussal több kérdésben is szembe helyezkedve azt állítja, hogy „a tudás nem egyszerűen reflexiója egy ‘kinti’ inaktív világnak, hanem természettudósok és teoretikusok aktív konstrukciója, olyanoké, akik szükségszerűen bizonyos (elő)feltevéseket tesznek az általuk tanulmányozott világokról, ezért nem szigorúan értékmentesek.”
- Az ilyen elmélet hirdeti a (társadalmi) haladás lehetőségét. „Az a szerepe, hogy tudatosítsa a jelen társadalom elnyomó jellegét, s hogy demonstrálja egy ettől minőségileg különböző jövő társadalom lehetőségét. Így a kritikai társadalomelmélet abban az értelemben politikai, hogy részt vesz a társadalmi változás létrehozásában.”

Úgy vélem, ez a két – alább még tovább elemzett – jellemző magában hordozza a magyarázatot: amíg az elképzelhető, hogy a Beluszky Pál értelmezésében vett „kritikára való elszánt törekvés” önmagában nem feltétlen teremt – mint írja – „más” földrajzot, a pozitívizmus ilyen elszánt, két- (sőt több-) oldalú tagadása annál inkább. Az 1960-as évek nyugati társadalmi mozgalmainak ösztönző hatásán túl – a leíró regionális földrajzot felváltó – a geográfiát tértudományként értelmező paradigma pozitívizmusával, az értékmentességet hirdető, valójában azonban a tőkét kiszolgáló telephelyelméletekkel való határozott szembefordulás hívta életre a radikális földrajzot⁵, ami később a társadalmi változásokhoz igazodva, azokra reagálva formálódott kritikai geográfiává (Peet 1998; Smith 2003; Johnston–Sidaway 2004; Hubbart et al. 2005). (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a radikális földrajz folyóiratának, az egy ideig szamizdatként működő *Antipode*-nak az első 10 évfolyamában közzétett hallatlanul izgalmas vitáit olvasva sokkal inkább asszociálok egy csatamezőre, mint egy „surranópályájára”.)

Nos, ami az *értékmentesség tagadását* illeti, az világosan kiderül, hogy Beluszky Pál erről másként gondolkodik. Úgy véli, a kritikai geográfusok *elkötelezettsége* a társadalmi haladás mellett „csak ront a helyzeten” – miután produktumuk „nem tükrözi ‘fénytörés nélkül’ az ‘állapotokat’, folyamatokat ... kevesebbet használ, mint egy higgadt elemzés.” Kérdezhetném itt azt is: pontosan kinek is használ kevesebbet?

De maradjunk inkább a „fénytörés” problémájánál. Nem tudom persze, vajon *pon-tosan* ugyanazt értjük-e akár a „fénytörésen”, akár a másutt előkerülő „ízlésen”. Egy ebből kiinduló, az értékmentességről kibontakozó vita, s annak egy széles körű folytatása azonban – Beluszky Pál kezdeményezésének köszönhetően – végre felszínre hozhatná a nézetek sokszínűségét a hazai geográfiában is⁶. Így azt is, hogy itt nem az egyik vagy másik vélemény abszolút igazságáról, hanem két eltérő, de egymás mellett régóta megélő (sőt, valljuk be, esetleg saját egyéni kutatópályáinkon is könnyen keveredő, átalakuló) tudományfelfogásról van szó. A kettőnk közti rövid párbeszéd keretei között, s a kritikai földrajz „védelmében” talán elég azokra a más diszciplínákban vagy más országok társadalom-földrajzosaik közt lefolytatott pozitívizmus-vitákban⁷ megfogalmazott érvekre hivatkoznom, melyekkel azonosulni tudok. Így David Harvey (1974, 23) gondolataira, aki azt írta le, hogy a kritikai társadalom-tudományok szerint a tények és az értékek között mesterséges dualizmust alakítottak ki – „az az állítás, hogy a tudománynak ideológiamentesnek kell lennie maga is ideológiai állítás.” Bár a „másik oldalon” áll, jól rímel erre Szelényi Iván (1990) fentebb citált önvallomása, miszerint ő *világnézetileg* is elkötelezte magát a polgári, *értékmentes*, empirikus társadalomtudomány mellett. Az értékvállalás fontos része, hogy tisztázzuk: kinek és milyen célból kutatunk. A nézőpontok eltéréseit szemléletesen érzékelteti a fogyatékoság földrajzát vizsgáló Rob Kitchin (1999, 225), aki a kutatók morális felelősségét, társadalmi változások iránti igényét, politikához fűződő viszonyát tanulmányozva öt lehetséges *álláspontot* különített el: Az első álláspontot képviselő kutatók „úgy tekintenek saját szerepükre, mint passzív szemlélőre, aki objektíven és semlegesen tanulmányozza a társadalmat.” A második esetben a kutatók „elismerik saját szubjektivitásukat és a kutatott csoporthoz viszonyított sajátos társadalmi helyzetüket”. Egyik esetben sem tartják azonban kutatói feladatnak, hogy társadalmi változások érdekében befolyásolják a politikai döntéshozást. A harmadik csoportba tartozók „felismerik a változás szükségességét, de olyan eszközök segítségével keresnek alternatív jövőket, mint a növekvő tudatosság.” Magát a diskurzust tekintik cselekvésnek, az írást és oktatást pedig a világlátás megváltoztatására alkalmas közvetítőknak. A negyedik álláspontot magukénak tudók „felismerik kutatásukban a hatalmi egyenlőtlenségeket, és olyan kutatási stratégiákra törekveszenek, amelyek képessé teszik kutatási alanyaikat arra, hogy akár maguk keressék az igazságot, vagy akár a kutatáson keresztül tegyék azt”. Az ötödik csoportba azok tartoznak, akik „felismerik a változás szükségességét, és akik kifejezetten saját politikai és társadalmi akcióikon keresztül igyekeznek változtatni”.

Ebben az értékelésben is egyértelmű, hogy e széles skálán az utóbbi álláspontokat képviselő kritikai geográfusok *társadalmi változásokat* igyekeznek elérni kutatásaikkal, emancipatív tudást kívánnak nyújtani. A Nemzetközi Kritikai Geográfiai Csoport „Szándéknyilatkozata” szerint olyan változások támogatásáról van szó, amelyek a kapitalista kizsákmányolást, a nemi, faji és szexuális orientáltság alapján történő elnyomást, az imperializmust, neoliberalizmust, nacionalista agressziót és környezetrombolást bontják le (Desbines–Smith 1999). Talán e skála túl szélesnek látszik, de – Beluszky Pál okfejtésével szemben – abból, hogy nem jutnak (esetleg nem is szándé-

koznak) a kritikai földrajzosok konszenzusra az alkalmazott kritikai társadalomelméletek valamelyikének privilegizálásában, semmiképp sem következhet az „étlap” olyan bővítése, amibe például az ultrakonzervatív vagy a nacionalista nézetek is beleférnek (nem mondom, a „vegetáriánus” egész jól illik a menübe). Szó sincs tehát arról, hogy az egyetlen célunk a „belecsapás” lenne, arról még kevésbé, hogy abban a lecsóban a paradicsom és paprika megfér a citrommal. De az valóban igaz: ha már belenyúlunk, nem csak a felszínt kavargatjuk.

Nem tudom persze, meddig marad meg a kritikai földrajz a jelenlegi formájában. Azért vette át a radikális földrajz helyét, mert a hatvanas évek forradalmi mozgalmi után az 1980-as évekre a világpolitika sokkal konzervatívabbá vált, s jó néhány országban „a tudományos élet radikalizmusának élet elvette az akadémiai fő áramlatba való betagozódás” (Smith 2003, 37). Mára nemhogy nem létezik a geográfiaiban a jobboldali eltolódással szemben a baloldali jelenlét megteremtésére szerződött kritikai geográfia, de sok helyütt elérte a mainstream pozíciót. A belső vitákban néhányan épp ettől, míg mások az egyértelműbb fókuszpont hiányától féltik az irányzat jövőjét (lásd például Mizuoka 2003; Smith 2003; Blomley 2009). A „kritikaiság” mibenlétéről épp a 2002-es békéscsabai konferencián indított útjára éles nemzetközi vitát Ash Amin (2003) előadásának Don Mitchell (2003) által megfogalmazott, a TÉT-ben is közölt bírálata. Jó lenne, ha mi is bekapcsolódnánk az ilyen diskurzusokba, s nemcsak helyet adnánk nekik. Magam az elméleti tudás gyarapításához rengeteget meríték ezekből, mint ahogy Beluszky Pál vitaindítójából is. Csak remélni tudom, hogy mások is csatlakoznak hozzánk.

Jegyzetek

- ¹ Meg kell jegyezni, Beluszky Pál (1989) épp 20 éve már kezdeményezett egy vitát a geográfia lényegi kérdéseiről. Hiába reagáltak azonban arra akkor is néhányan, s hiába lángolt fel mind a mai napig többször is vita a regionális tudományra is kiterjedve (részben épp a két diszciplína viszonyára koncentrálva), azoknak egyszer sem került a fókuszába társadalomelméleti megközelítések ütköztetése (amit nyilván többes szám első személyben is fogalmazhatnék).
- ² Győri Róbert (2001) összegzése mellett a gazdasági földrajz formálódásának történelmi meghatározottságáról lásd Hajdú Zoltán (2006) hasonló értékelését.
- ³ Ettől eltekintve komoly ösztönzést kaptam vitapartneremtől, hogy e korszak munkáit sokkal alaposabb vizsgálat alá vegyem.
- ⁴ Egy korábbi írásában épp azt fogalmazza meg, hogy a településpolitikai viták kezdetekor a „földrajz buzgón bírálta az OTK gyakorlatát, ... ám alig-alig tett arra kísérletet, hogy megvizsgálja: a település-hálózatban lezajló változások mely elemei táplálkoznak a gazdaság és társadalom átfarmálódásából, melyek szándékos beavatkozás eredményei, melyek a gazdasági szabályozás melléktermékei; melyek kívánatosak, melyek küszöbölhetők ki és így tovább. Pedig ez lett volna a kötelessége.” (Beluszky 1989, 52)
- ⁵ Meg kell jegyezni, hogy e szembefordulás egy másik irányzatot, a humanisztikus geográfiát is kitermelte. A humanisztikus geográfia radikális földrajztól való eltéréseinek bemutatása azonban már eltérítene e vita fő kérdéseitől.
- ⁶ Ezt nem „önmagáért”, hanem azért tartom fontosnak, hogy a hazai geográfiát is felvértezzük társadalomelméletekkel, s például ne egyetlen ilyen témájú kortárs magyar nyelvű könyv (Mészáros 2000) állhasson könyvespolcainkon.

⁷ Nyilván ebből is látszik, hogy itt nem szűkíttem le a „pozitívizmus-vitát” arra az 1960-as években az NSZK-ban lezajlott, ilyen néven elhíresült polémiára, ami alapvetően Jürgen Habermas és Karl Popper (továbbá Theodor Adorno és Hans Albert) között folyt (s részben épp ezért elnevezésében módszertanilag félrevezető). Egyébként ennek álláspontjai közül is segítségül hívhatnám Habermas gondolatait, hisz kifejti, hogy a szociológia nem lehet értéktelen: az empirikus szociológiában eleve kódolt értékek vannak jelen, s aki nem hajlandó ezek megvitatására, az a fennálló (rossz) rendet igenli, illetve járul hozzá az újratermeléséhez (lásd Kodaj 2007).

Irodalom

- Agger, B. (2006) *Critical Social Theories. An Introduction*. Second Edition. Paradigm Publishers, Boulder–London.
- Amin, A. (2003) Multietnicitás és az Európa-eszme. – *Tér és Társadalom*. 2. 13–35. o.
- Beluszky P. (1989) Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. – *Tér és Társadalom*. 1. 49–63. o.
- Beluszky P. (2009) Maradékoltoltja (Egy visszavonuló levelei). – *Tér és Társadalom*. 3. 205–209. o.
- Blomley, N.K. (2009) Critical human geography. – Gregory, D.–Jonston, R.J.–Pratt, G.–Watts, M.–Whatmore, S. (eds.) *The Dictionary of Human Geography*. 5th Edition. Blackwell, Oxford. 123–124. o.
- Desbines, C.–Smith, N. (1999) The International Critical Geography Group: Forbidden Optimism? – *Environment and Planning D: Society and Space*. 18. 379–382. o.
- Györi R. (2001) A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. – Nemes Nagy J. (szerk.) *Geográfia az ezredfordulón*. Regionális Tudományi Tanulmányok 6. Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. 61–83. o.
- Hajdú Z. (2006) Fodor Ferenc: a geográfus. – Fodor F. *A magyar földrajztudomány története [1951]* (Az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte Dövényi Z.) MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. XI–XLII. o.
- Harvey, D. (1974) What kind of geography for what kind of public policy? – *Transactions of the Institute of British Geographers*. 63. 18–24. o.
- Hubbardt, P.–Kitchin, R.–Bartley, B.–Fuller, D. (2005) *Thinking Geographically*. Continuum, London – New York.
- Johnston, R.J.–Sidaway, J.D. (2004) *Geography & Geographers*. Sixth Edition. Arnold, London.
- Kitchin, R. (1999) Morals and ethics in geographical studies of disability. – Proctor, J.D.–Smith, D.M. (eds.) *Geography and Ethics*. Routledge, London – New York. 223–236. o.
- Kodaj D. (2007) A lényegen innen és túl. A pozitívizmus-vita dilemmái. – *Replika*. 60. December. 129–144. o.
- Kuhn, T. (1922) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- Mészáros R. (2000) *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged.
- Mitchell, D. (2003) Kritikai geográfia: Kritikus bukás, kritikus siker. – *Tér és Társadalom*. 2. 83–86. o.
- Mizuoka, F. (2003) Beszámoló a Nemzetközi Kritikai Földrajzi Csoport szándéknyilatkozatát megvitató műhelybeszélgetésről. – *Tér és Társadalom*. 2. 87–91. o.
- Painter, J. (2000) Critical human geography. – Jonston, R.J.–Gregory, D.–Pratt, G.–Watts, M. (eds.) *The Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Blackwell, Oxford. 126–128. o.
- Peet, R. (1998) *Modern Geographical Thought*. Blackwell, Oxford.
- Smith, N. (2003) Jelszavak és könyörtelen kritika: marxizmus és nemzetközi kritikai geográfia. – *Tér és Társadalom*. 2. 37–51. o.
- Szelényi I. (1990) *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Teleki P. (1996) *A földrajzi gondolat története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. (Első kiadás: 1917)
- Timár J. (2003a) Szerkesztői előszó. – *Tér és Társadalom*. 2. 1–3. o.
- Timár J. (2003b) Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? – *Tér és Társadalom*. 2. 53–65. o.